

ЯРХОТО

Неначе караван прямує через місто.
Гамір голосів змішується з дзенькотом верблюжих дзвіночків.
Ярмаркова метушня, як нолись.
Невпинний потік возів і коней.

Та ні — розкішна місцина
Стала руїною.
Із тисячі років радості й смутку
Не лишилося й сліду.
Ви, що живі, живіть на повну.
Не надійтеся, що земля збереже пам'ять.

Ай Цін, 1980

Присвячую цю книжку своїм батькам і синові.

Кришталева ніч

На стежці вибухає гучний сміх.
Із сонного села плентається ватага гульвіс.
Тупоче до сонних полів
Цієї ночі, цієї кришталевої ночі.

— із «Кришталевої ночі», вірша, якого мій батько написав 1932 року в шанхайській в'язниці.

Я народився 1957 року, через вісім років після заснування Нового Китаю. Моєму батькові було сорок сім. Коли я ріс, батько мало розповідав про минуле, бо все затягнув густий туман панівного політичного нарративу, і той, хто ставив під сумнів факти, ризикував викликати реакцію, яку страшно було й уявляти. Задовольняючи вимоги нового ладу, китайці пережили занепад духовного життя і втратили здатність розповідати про все так, як відбувалося насправді.

Минуло пів століття, поки я почав над цим міркувати. Третього квітня 2011 року я вже мав вилітати зі Столичного аеропорту Бейдзіна, як мене оточив рій поліціантів у цивільному, і на вісімдесят один день я зник у чорній дірі. У в'язниці я почав роздумувати про минуле. Думав насамперед про батька й намагався уявити, як йому жилося за ґратами в'язниці для націоналістів вісімдесят років тому. Я усвідомив, що дуже мало знав про батькові випробування й ніколи особливо не цікавився його досвідом. У епоху, коли я дорослішав, ідеологічна індоктринація лила на нас яскраве, агресивне світло, в наші спогади в ньому зникали, мов тіні. Спогади обтяжували і найліпше було їх позбутися. Невдовзі люди втратили не тільки бажання, а й здатність пам'ятати. Коли вчора, сьогодні й завтра зливаються в одну каламутну пляму, пам'ять несе в собі потенційну загрозу — і майже цілком втрачає сенс.

Чимало з моїх раних спогадів розколоті. Коли я був ще дитиною, то сприймав світ наче розділений екран. Із одного боку походжали бундочні американці-імперіалісти в смокінгах і циліндрах, із ципками, у товаристві вірних лакеїв: британців, французів, німців, італійців і японців разом із реакціонерами Квоміньтану, що закріпили свої позиції на Тайвані. З іншого боку стояв Мао Дзедон в оточенні соняшників, тобто народів Азії, Африки й Латинської Америки, які прагнули незалежності й визволення від колоніалізму та імперіалізму. Це ми уособлювали світло і майбутнє. На пропагандистських малюнках лідер В'єтнаму, «дідусь» Хо Ші Мін, зображений у товаристві безстрашних молодих в'єтнамців у бамбукових капелюхах, що націлились гвинтівками на воєнні літаки США в небі. Щодня нам розповідали героїчні історії про їхні перемоги над бандитами-янки. Між двома сторонами пролягала нездоланна прірва.

У ту інформаційно вбогу епоху особистий вибір був наче ряска, що пливе по воді, мізерна і без кореня. Позбавлена поживи від індивідуальних зацікавлень і вподобань, пам'ять — яку відтиснули й повісили сушитись — рвалась і сипалась: «Пролетаріат мусить звільнити все людство, перш ніж звільнитися самому», казали в ті часи. Після всіх потрясінь, що їх пережив Китай, щирі емоції та особисті спогади перетворились на мізерні клапті, і їхнє місце без жодних зусиль зайняв дискурс боротьби й безперервної революції.

Добре, що мій батько був письменником. У поезії він фіксував почуття, що залягали глибоко в його серці, хай навіть ці потічки чесності й щирості не мали природного виходу на поверхню, бо нагорі неслися політичні повені. Сьогодні я можу хіба підібрати розкидані фрагменти, що лишилися після бурі, і спробувати скласти з них картину, хай і не цілісну.

У рік, коли я народився, Мао Дзедон викликав політичну бурю — розпочав Кампанію проти правих, чистку проти «правих» інтелектуалів, які критикували уряд. Вир поглинув мого батька й перевернув шкереберть і моє життя, лишивши на мені слід, що його я ношу до нинішнього дня. Батька — одного з головних «правих» серед китайського письменництва — відправили у вигнання і змусили до «виправної праці». Відносно забезпеченому життю, яке вів батько після встановлення нового режиму 1949 року, раптово настав кінець. Спочатку нас вигнали у крижану глушину на далекий північний схід, а потім перевели в місто Шихедзи біля підніжжя гір Тянь-Шань у провінції

Сіньдзянь. Ми ховалися там як човник під час тайфуну, поки політичні вітри вкотре не змінили керунок.

А потім, 1967 року, «Культурна революція» Мао вийшла на новий етап і мій батько — який тепер вважався розповсюдником буржуазної літератури й мистецтва — знову опинився у чорному списку ідеологічних мішеней, разом із іншими троцькістами, відступниками й антипартійними елементами. Мені якраз мало виповнитись десять, і події, що відбулися далі, назавжди закарбувалися в моїй пам'яті.

У травні того року до нас прийшов один із чільних революціонерів-радикалів у Шихедзі. Моему батьку жилося надто легко, сказав він, а тепер його мали відправити у віддалений воєнізований загін для «перевиховання».

Батько нічого на це не відповів.

— Хочете, щоб ми організували вам прощальну вечірку? — глузливо запитав той чоловік.

Незабаром біля наших дверей зупинилася армійська вантажівка. Ми повантажили деякі меблі, купу вугілля, а нагору кинули мати — більше нічого було брати. Почала сіятися мжичка. Батько сів у кабіні, а я і мій зведений брат Гао Дзянь залізли в кузов і присіли під брезентом. Місце, куди нас везли, було розташоване на краю пустелі Гурбантунгут. Місцеві називали її «малим Сибіром».

Мама не поїхала з нами, а вирішила відвезти мого братика Ай Дана до Бейдзіна. Вона десять років прожила у вигнанні, молодість минула і їй була нестерпна думка про те, що доведеться жити ще в гірших умовах. Далі за Шихедзі мама не хотіла їхати. Втримати сім'ю разом не було як. Я не вмовляв маму поїхати з нами і не просив покинути молодшого брата. Я тримав язика за зубами — ні попрощався, ні спитав, чи вона повернеться. Не пам'ятаю, за скільки часу вони зникли з очей, коли ми поїхали. Особисто для мене що лишатися, що їхати — різниці не було. І так, і так вирішували не ми.

Вантажівка мало не розвалювалась, так її трусило на безкінечній ґрунтовій дорозі, поритій ямами і канавами. Я мусив міцно триматися за раму, щоб не вилетіти за борт. Порив вітру підхопив мат, що лежав біля мене, й жбуринув його геть — той зник у хмарі пилу позаду нас.

Розтрусивши наші кості, через кілька годин вантажівка нарешті зупинилася на краю пустелі. Ми прибули у пункт призначення: Виробничо-будівельний корпус Сіньдзянського військового округу,

сільськогосподарський відділ №8, полк №23, підрозділ №3, рота №2. То був один із численних підрозділів, що їх Китай заснував у 1950-х у прикордонних районах з подвійною метою. У мирні часи робітники виробничо-будівельних корпусів мали обробляти землю й займатися сільським господарством, розвиваючи економіку держави. Якщо ж спалахне війна з кимось із сусідів Китаю чи здіймуться заворушення серед етнічних меншин, робітники повинні були перебрати військові обов'язки й захищати державу. Як ми переконалися на власному досвіді, такі корпуси деколи мали й додаткову функцію: туди відправляли порушників, яких виганяли з домівок у всіх куточках Китаю.

Зсугутеніло. Понад шерегою низьких хатин плели звуки флейти. Надворі стояли кілька молодих робітників. Вони зацікавлено нас розглядали. Нам виділили кімнату, де стояло двоспальне ліжко — і більш нічого. Ми з батьком занесли туди столика і чотири табуретки, які привезли з Шихедзі. Підлога була з утрамбованої землі, а стіни з глиняної цегли, з якої стирчали стебла пшениці. Я зробив просту газову лампу: влив гас до порожньої пляшки з-під ліків, пробив дірку в кришці й пронизав через неї шматок шнурички.

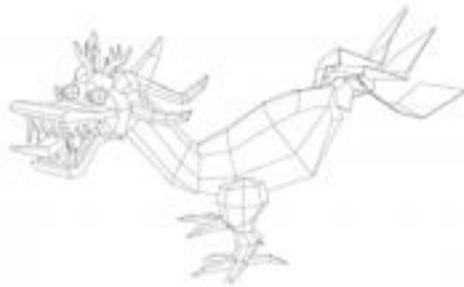
Мій батько багато не потребував — тільки часу читати і писати. У нього було мало обов'язків. Домашньою роботою завжди займалась мама, і вона ніколи не сподівалась від нас допомоги. Але тепер ми лишилися втроєх — батько, Гао Дзянь і я, — і наш життєвий уклад дуже цікавив інших робітників, безцеремонних «воїнів військової ферми». Вони били просто в лоб. «Це твій дідо?», — питали мене, або: «Ти сумуєш за мамою?». Із часом я навчився сам давати собі раду.

Горять серця

Бабця народжувала мого батька довго і важко. Під час вагітності їй наснився дивний сон — немовля опинилося саме на острівці серед бурхливого моря. Родичі й друзі зійшлися на тому, що це лихий знак і бабця — тоді їй було лише двадцять, і вона ще дотримувалась буддистських практик, бо згодом перейшла у католицизм — палила ладан і щодня молилася за добру долю. Але тривога не минала. Пологи тривали два дні і дві ночі. Бабця вже ледве дихала, але нарешті з-за шовкових залон полакованого в червоне, із золотистими відблисками ліжка почувся пронизливий крик новонародженого.

Дідусь уже вибрав ім'я — воно мало не тільки відобразити місце хлопчика у своєму роду, а й укріпити моральний дух і соціальне становище родини. Ім'я, дбайливо інкрустоване в родовід наче перламутрова оздоба у лаковану посудину, мало незримим чином сформувати майбутнє свого носія. Батька назвали Хайчен: «хай» (海) означало «море», а «чен» (澄) — «прозорий».

Батько народився на сімнадцятий день другого місяця другого року правління Сюаньтона (27 березня 1910). Згідно з традиційним китайським календарем, цей день збігався з весняним рівноденням, коли день і ніч тривають однаково і вся природа оживає.

Селяни вважали, що діти, народжені того року, «з'являлись на світ верхи на драконовому хвості». І от, через півтора року, майже за п'ятсот кілометрів звідти, у місті Вучан прогресивні військові влаштували переворот — і розпочали революцію 1911 року. Скоро південні провінції Китаю почали одна за одною відокремлюватися від імперії Цін. У 1912 династія Цін офіційно припинила своє існування — разом із нею добігли кінця два тисячоліття феодального самодержавства.

На думку забобонних людей, тяжкі пологи були зловісним знаком. Через дванадцять днів, коли бабця вже почувалась у силі приймати гостей, дідусь покликав додому провидця — у таких випадках то була звична практика. Провидець найперше запитав, коли точно народилась дитина, а потім попросив назвати рік, місяць, день і годину народження її батьків. Далі він витягнув із кишені великий компас і взявся рахувати.

Після довгих і тривожних розрахунків провидець видав приголомшливий прогноз: новонароджений «не в ладах» із долею батьків і якщо його виховуватимуть удома, він стане для батьків «смертю». Дідусь і бабця витлумачили це так, що про дитину мусить подбати хтось не з їхньої родини. Радість від народження первістка поступилась місцем страху — ану ж дитина провіщає нещастя, що спіткають їхню сім'ю? Навіть якщо хлопчик і доживе до дорослого віку, сказав провидець, ліпше хай ніколи не називає їх «батьком» і «матір'ю» — тільки «дядьком» і «тіткою».

Бабця з дідусем дуже перейнялися, бо провидець говорив серйозно і з великою пересторогою. Його тлумачення видалося їм таким вагомим і непорушним, як меблі, що стояли навколо, а похмуро передбачення зрослося з долею мого батька, наче родимка.

Батько, звісно ж, нічого не знав про візит провидця. Він лежав собі у бамбуковій колісці, не здогадуючись про свою нещасну долю, туго сповитий у покривальце з вишитими словами: «Десять тисяч радостей». Про те, як він довго і важко народжувався на світ, свідчила тільки гуля на його голові.

Мій батько народився в сім'ї землевласників у селі Фаньтяньдзян у північно-східному закутку тодішньої префектури Дзіньхва в прибережній провінції Джедзян. Дідо з бабцею померли задовго до мого народження, але з двох уцілілих портретів видно, що вони були дуже схожі між собою. Якби не дідова борода, їх із бабцею було б майже не розрізнити: обое круглолиці, з високим чолом, зачесаним назад

волоссям і великими очима з ледь опущеними кутіками. Гарно одягнуті, з доброзичливим виразом обличчя.

У селі на сотню хат мій дідусь, Дзян Джондзвень, славився як культурна людина. Він назвав свою хатину «Майстернею прагнень до вдосконалення» і повісив у ній сувої з власноруч виконаною каліграфією, що підтверджувала його відданість самовдосконаленню. У вітальні висіла дерев'яна табличка з вирізьбленим написом, що підсумовував його світогляд: «Щастя — у родинних стосунках».

Дідусь тримав крамницю з соєвими соусами і ще одну з імпортованими товарами. Він активно відстежував новини й читав нові книжки. Дідо виписував «Шень бао», китайськомовну газету, яку заснував лондонець у Шанхаї. Якщо комусь із селян хотілось дізнатися, що відбувається у світі — наприклад, який стан справ на війні між Китаєм і Японією — йому досить було придивитися до дідусевого лиця. Він дуже любив розглядати атлас світу, жваво стежив за змінами в прогнозі погоди й читав «Еволюцію та етику» Томаса Гакслі.

У селі його вважали реформістом. Дідо одним із перших обрізав свою довгу косичку, що символізувала покору китайців хань маньчжурській владі за часів правління династії Цін. Він дозволив жінкам у своїй родині розмотати ноги й відправив двох доньок у християнську школу, яку заснувала Стелла Рельє, місіонерка зі Сполучених Штатів, учасниця Американської баптистської спілки закордонних місій. На той час спілка налічувала в Китаї чверть мільйона послідовників. Дідусь також належав до Міжнародної оцадної спілки — французького банку в Шанхаї. У ті часи довірити свої заощадження банку було дуже сміливим рішенням.

Моя бабуся, Лов Сяньчов, походила з заможної родини, яка жила в сусідньому окрузі Їву. Після батька вона народила ще сімох дітей. Троє з них померли малими, тому в батька лишилося тільки двоє братів і двоє сестер. Бабуця була добросердечна і щедра й часто пригощала хатніх помічників жменею арахісу чи зернят із дині. Старшокласники, які мешкали неподалік, постійно заходили почитати газети й журнали, які виписував дідо, і побалакати з бабцею. Бабуця була неграмотна, але знала напам'ять деякі поезії періоду династії Тан й різні народні пісеньки, а ще мала химерне почуття гумору.

У 1910, коли народився мій батько, дідові виповнився лише двадцять один рік. Епоха правління династії Цін, що тривала 266 років, добігала кінця. До падіння царату в Росії й приходу радянської влади

залишалося сім років. Того року помер Толстой і Марк Твен, а в далекому Нью-Джерсі винайшли фонограф. У Сяньтані, що в провінції Хунань, сімнадцятирічний Мао Дзедон ще вчився у школі. Його перша дружина, яку батьки самі вибрали для нього у шлюбі за домовленістю, померла за місяць до того, як народився мій батько. Але Фаньтяньдзян, як і багато інших сіл у Китаї, дрімало собі далі, непримітне й нікому не відоме.

Невдовзі після приходу провидця у іншій сім'ї селян у Фаньтяньдзяні народилася дівчинка. Але — принаймні з одними свідченнями — її відразу втопила рідна матір, яка вирішила, що їй вигідніше працювати годувальницею новонародженого сина в родині Дзян, ніж виховувати доньку, з якої в майбутньому ніякої користі. Звучить безсердечно, я знаю, але таке часто траплялося тоді — і не раз буває нині.

Мама тієї дівчинки народилася у родині Цао в сусідньому селі Даехе (у перекладі «Лотос із великим листям»). Вона переїхала до Фаньтяньдзяна неповнолітньою, як наречена далекого і збіднілого родича дідуся. Ніхто в селі не завдавав собі клопоту запам'ятовувати її ім'я — всі називали її Даехе, за назвою її села. У свої тридцять два Даехе почала годувати мого батька грудним молоком і так приносила гроші додому, до чоловіка-пияка та п'ятьох дітей. Місцеві вважали, що їй пощастило.